

Germuska Pál

A magyar fogyasztói szocializmus zászlóshajói

Hadiipari vállalatok civil termelése, 1953–1963

„A kongresszusi irányelvek kimondják, hogy az új ötéves tervben a termelőeszközök megfelelő mennyiségi gyarapítása és minőségi fejlesztése mellett el kell érniünk, hogy az egy főre eső reáljövedelem legalább 26–29 százalékkal, a lakosság fogyasztási alapja pedig a jelenlegihez képest 1965 végéig legalább 40–45 százalékkal növekedjen. [...] Az életszínvonal emelését szolgálja, hogy az ötéves tervben jelentősen növekszik a tartós fogyasztási cikkek termelése is. 1961–1965-ös években részben saját termelésből, részben behozatal útján az igénylő lakosság rendelkezésére kell bocsátani 460 000 darab mosógépet, 150 000 darab villamos hűtőszekrényt, 300 000 darab motorkerékpárt, továbbá 39 000 darab személygépkocsit.” – e szavakkal nyitott új távlatokat a küldöttek előtt Kádár János első titkár a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) VII. kongresszusának első napján, 1959. november 30-án.¹ A pártkongresszus e kívánságokat határozatba is foglalta, amikor egyebek mellett a következőkben tűzte ki a második ötéves terv feladatait: „Biztosítani kell, hogy a dolgozók növekvő pénzjövedelmükből elegendő mennyiségben, megfelelő minőségben és választékban vásárolhassák meg a kívánt árukat. Ezért tovább kell javítani a lakosság élelmiszerekkel és iparcikkkel való ellátását. [...] A várható kereslet szerint tovább kell növelni az iparcikkek, ezen belül pedig a tartós fogyasztási cikkek arányát.”²

A tartós fogyasztási cikkekkel (értékesebb háztartási gépekkel) való ellátottság trendjének emelkedése a következő években még a pártvezetés és a kongresszus legmerészebb álmait is felülmúlta. Amíg 1960-ban 38 ezer magyar család rendelkezett hűtőszekrényvel és 500 ezer mosógéppel, addig 1965-ben már közel félmillió hűtőgép és másfélmillió mosógép működött a hazai háztartásokban. Televízióból 1960-ban 100 ezer darabot tartottak nyilván, 1965-ben pedig már egymillió család birtokolt saját készüléket.³ Közép-Kelet-Európa több más szocialista országának hasonló adatai alapján Berend T. Iván arra a következtetésre jutott 1999-es könyvében, hogy „a posztstálini rendszerek egyik legfőbb megkülönböztető vonása a megváltozott, pragmatikusabb alapokra helyezett

¹ Kádár János: A Központi Bizottság beszámolója. *Az MSZMP VII. kongresszusának jegyzőkönyve.* 53–54.

² *Az MSZMP VII. kongresszusának jegyzőkönyve.* 617.

³ Berend 1983: 205.

gazdaságpolitika és gyökeresen új jelenségként a fogyasztásorientáció” volt.⁴ Berend szerint Csehszlovákiában, Lengyelországban, Jugoszláviában és Magyarországon a fogyasztási javak az emberek „sikeres önkiteljesítésének szimbólumaivá” váltak az 1960–70-es években. Ezen országok vezetése sem adta fel ugyan az iparosítás dogmáját, de csökkentették a beruházási rátákat (a bruttó hazai termék 25–35%-áról 20–25%-ra), illetve a beruházásokon belül mérsékeltek az ipar arányát és a növelték a szolgáltatások és az infrastruktúra részesedését. Így a nemzeti jövedelem nagyobb részét lehetett a lakosság fogyasztására, illetve az életszínvonal emelésére felhasználni.⁵

A Berend által is hangoztatott érvek ellenére a szocialista rendszer leírása során a politikai gazdaságtani és a makroökonómiai elemzések csekély figyelmet szentelnek a fogyasztás kérdésének. Vörös Miklós egy 1997-es cikkében ennek fő okát abban látta, hogy a szocializmus elméleti modelljei a szervezett társadalmi tevékenységekre és a kapcsolati struktúrákra összpontosítanak és nem az individuális cselekedetekre. A fogyasztás csak a termelés folyamánként jelenik meg ezekben az elemzésekben, annak ellenére, hogy az egyének és társadalmi csoportok fogyasztása nagyon is koncepcionális és politikai kérdés volt a kommunista pártok számára. A Hruscsov által 1959-ben meghirdetett, a Nyugat utolérését és túlszárnyalását célul tűző, utópisztikus programban a fogyasztás kitüntetett szerepet kapott. A magyar pártvezetés különösen élen járt a fogyasztói vágyak kielégítésében: a nyugatra utazás engedélyezésével, a bevásárló turizmus elnézésével, a butikok és különféle piacok, valamint a kiskereskedelmi és kisebb termelővállalkozások legalizálásával komoly ideológiai engedményeket tett, és relatív jólétet teremtett.⁶ A pragmatikus és fogyasztóbarát politika kulcsfigurája mindenképpen Kádár János volt, aki Hammer Ferenc és Dessewffy Tibor szerint „szerencsés zsarnokként” ráértett az idők szavára: megértette a fogyasztási vágyak alapvető sajátosságait, képes volt ezekhez idomulni és politikai legitimációjához felhasználni azokat. A szerzőpáros 1997-es tanulmányában éppen a fogyasztáshoz kapcsolódó társadalmi és politikai jelenségeken keresztül igyekezett megérteni és megmagyarázni a Kádár-rendszer működését és – időleges – sikerességét.⁷ Valuch Tibor – a *Múltunk* folyóirat 2008 őszi fogyasztástörténeti számában – immár az egész hazai szocialista korszakot illetően igyekezett bemutatni a fogyasztói magatartások változásait, Horváth Sándor pedig a fogyasztással kapcsolatos korabeli politikai és propaganda megnyilvánulásokat vizsgálta.⁸

⁴ Berend 1999: 200.

⁵ Berend 1999: 201–204. Berend szerint csak Albánia és Románia kommunista vezetését hagyták teljesen hidegen a fogyasztói kihívások. Bulgáriában, a Német Demokratikus Köztársaságban, illetve a Szovjetunióban, ha nem is volt érvényes a fogyasztásorientáció, néhány vonatkozásban egyértelműen javultak az életkörülmények.

⁶ Vörös 1997. A piaci szocializmus fogalmáról, benne a fogyasztás kérdéséről is lásd: Valuch 2008a.

⁷ Hammer–Dessewffy 1997.

⁸ Valuch 2008b; Horváth 2008. A fogyasztástörténet historiográfiájának áttekintését adja a *Múltunk* ugyanezen számában Gyáni Gábor (Gyáni 2008).

A fogyasztás más közép-kelet-európai országokban is új szempontként jelent meg a szocialista rendszer történeti feldolgozásában az utóbbi évtized során. Mark Landsman *Diktatúra és követelés* című könyvében a fogyasztási politika aspektusából tekintette át a Német Demokratikus Köztársaság (NDK) 1948 és 1961 közötti történetét.⁹ Paul Betts az anyagi kultúra és a kelet-német emlékezet viszonyát,¹⁰ Susan Reid az 1950-es évek végén Hruscsov által elindított szovjet otthon- és konyhamodernizálási kampányt,¹¹ Karin Zachmann a háztartások gépesítésével kapcsolatos 1956–57-es kelet-német vitát,¹² Malgorzata Mazurek és Matthew Hilton pedig az 1980-as évekbeli lengyel fogyasztóvédelmi mozgalmat vizsgálta.¹³ Érdeemes megjegyezni ugyanakkor, hogy miközben a fogyasztói kultúra, a fogyasztás- és fogyasztásorientáció történetének irodalma Észak-Amerikában gyarapszik ma is a legdinamikusabban, még ott sem vált önálló tudományos (al)területté. Susan Strasser egy 2002-es esszéjében a fogyasztás irodalmát áttekintve úgy találta, hogy a témával legtöbbször a technológia- és környezettörténet (history of technology and environmental history), a nőtörténet (women's history), a vállalkozás- és vállalkozótörténet (business history), valamint a munka- és munkástörténelem (labor history) képviselői foglalkoznak. Strasser ennek kapcsán azt is felvetette, hogy nem külön kutatási területként kellene értelmezni a fogyasztást, hanem inkább „egy prizmának, amelyen keresztül a társadalmi és politikai élet számos aspektusa megfigyelhető”.¹⁴

Az alábbi tanulmány is ilyen prizmaként használja a fogyasztás fogalmát, amikor néhány magyar hadiipari vállalat példáján keresztül igyekszik bemutatni milyen szervezeti és technológiai változásokkal járt a közszükségleti cikkek és tartós fogyasztási javak termelése. A tanulmány az 1953 és 1963–64 közötti évtizedet vizsgálva először áttekinti Nagy Imre kormányának erőfeszítéseit, majd bemutatja az 1955–56-os átmeneti időszakot, amikor kísérlet történt a haditechnikai termelés ismételt növelésére. Végül a harmadik rész az 1956. októberi forradalom leverését követő éveket elemzi, amikor a Kádár János vezette kormány dinamikusabban növelte a fogyasztói javak termelését – radikálisan és végérvényesen átalakítva a hadiipari vállalatok termékszerkezetét és jellegét.

AZ „ÚJ SZAKASZ” ÉS A HADIIPAR

„A hiba lényege szerintem abban van, hogy gazdaságpolitikánkban, amely a szocializmus építésére irányul, nem érvényesült a szocializmus gazdasági alaptörvénye:

⁹ Landsman 2005.

¹⁰ Betts 2000. Részletesen ismerteti: Fodor 2002.

¹¹ Reid 2005.

¹² Zachmann 2002.

¹³ Mazurek–Hilton 2007.

¹⁴ Strasser 2002: 756. Strasser esszéjében egyébként egyetlen a közép-kelet-európai régióval foglalkozó munkát sem említett vagy hivatkozott.

a lakosság életszínvonalának állandó emelkedése.” – jelentette ki Nagy Imre a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Központi Vezetősége (KV) 1953. június 27–28-i ülésén, amelyen éles bírálattal illették Rákosi Mátyást és a párt addigi politikáját. A KV által elfogadott határozat egyebek mellett a lakossági fogyasztás azonnali növelését tűzte célul, amelyet a kínálat javításával, árleszállításokkal, valamint a fogyasztási cikkek gyártásának és az élelmiszer-előállítás fokozásával kívánt elérni.¹⁵ Az 1953. július 4-én miniszterelnökké választott Nagy Imre törekvései összhangban álltak a szovjet blokk más országaiban zajló változásokkal. A Szovjetunióban G. M. Malenkov állt ki leghatározottabban a fogyasztóorientált politika mellett. 1953. augusztus 5-én a Szovjetunió Legfelső Tanácsa ülésén nyilvánosan is megfogalmazta ez irányú célkitűzéseit: a fogyasztói javakat előállító iparnak gyorsabban kell növekednie, mint a termelői javakénak.¹⁶ A Lengyel Egyesült Munkáspárt Központi Bizottsága 1953. október 29–30-i ülésén határozott az életkörülmények javításáról, 1954 márciusában pedig a párt II. kongresszusán döntöttek a gazdaság átalakításáról és a hatéves terv előirányzatainak mérsékléséről.¹⁷ A táboron belüli politikai diskurzusnak a következő években is fontos eleme maradt az életszínvonal kérdése. Az NDK-ban a Német Szocialista Egységpárt 1956. márciusi, III. kongresszusán elfogadott, a második ötéves terv direktíváit tartalmazó határozat külön hangsúlyt helyezett a fogyasztási javakat termelő ipar fejlesztésére.¹⁸ A szovjet blokkban Sztálin halála után megkezdett, különféle mélységű reformok közös célkitűzése volt tehát a lakosság életkörülményeinek látványos javítása – a hadsereg, a hadiipar és a nehézipar fejlesztésének mérséklése és visszafogása árán. A néphadseregek drasztikusan visszaeső megrendelése miatt a blokk szinte minden országában kapacitáskihasználási gondokkal küzdött a hadiipar. Az új helyzetben a közép-kelet-európai országok kormányai főként a hadiipari vállalatokra osztották az addig elhanyagolt közszükségleti cikkek előállítását.

Magyarországon – a szovjet blokk többi országához hasonlóan – 1948–49-ben szervezték újjá a hadiipart, majd az I. ötéves terv (1950–1954) keretében tucatnyi új hadiüzem építkezései kezdődtek meg. 1950 és 1953 között a hadiiparhoz tartozó több mint 30 vállalat termelésének értéke megötszöröződött, ezen belül a haditechnikai termelésük a tizenhatszorosára nőtt. A régi hadiipari vállalatoknál (mint például a Magyar Optikai Művek, Lámpagyár, Danuvia stb.) változatlanul létezett valamilyen mértékű civil termelés, az új, 1951–52-től termelésbe lépő üzemek viszont kizárólag katonai termékeket gyártottak. Utóbbiak kapacitását eleve a mozgósítási (háborús) nagyságrendre tervezték és építették, amely akár többszörösen is meghaladhatta a békebeli termelés nagyságrendjét. Az új üzemek

¹⁵ Lásd részletesen: Rainer 1996: 521–527.

¹⁶ Hanson 2003: 50–52.

¹⁷ Paczkowski 1997: 197.

¹⁸ Lásd részletesen: Zachmann 2002.

termelésbe való bekapcsolódásával gyorsan esett a szektor civil termelésének részaránya: míg 1950-ben 62,4% volt, addig 1953-ra 12,7%-ra zsugorodott.¹⁹

Alapanyag és gyártási dokumentációk hiánya, valamint a hadsereg igényeinek változása miatt már a politikai fordulat előtt, 1953 májusában sor került a katonai termelés bizonyos mértékű visszafogására.²⁰ A Magyar Néphadsereg által 1954-re bejelentett, a korábbinál jóval szerényebb megrendelések miatt 1953. június 16-án tárcaközi bizottság alakult az Országos Tervhivatal (OT) és az ipari minisztériumok részvételével. A bizottság egyrészt felmérte a belföldi és külkereskedelmi igényeket, másrészt megrendeléseket csoportosított át a hadiipari vállalatoknál felszabaduló termelési kapacitások lekötése érdekében.²¹ 1953 októberében ismételtén módosították a hadiipar folyó évi tervelőirányzatait a hadsereg igényeinek csökkenése, nyersanyag- és kapacitáshiány miatt.²² November 30-án egy állandó koordinációs bizottságot állítottak fel a hadiüzemek polgári profiljának meghatározására, de e testület működésének nem lelni nyomát.²³ A honvédelmi ügyekben különleges döntési jogokkal felruházott Honvédelmi Tanács (HT, a Minisztertanács szűkebb kabinetje) ugyanezen a napon drasztikusan csökkentette a hadiipari beruházásokat. Emiatt egy sor új üzem befejezése másfél-két évvel eltolódott, egy tervezett új löveggyár és egy repülőgépgyár építését (Debrecenben) pedig határozatlan időre felfüggesztették. A civil termelésre való átállás esetleges beruházási vonatkozásaival viszont nem foglalkozott a testület.²⁴

A hadiipar átállítása kapcsán, úgy tűnik, megbomlott az addigi megszokott rend. A legfelsőbb politikai vezetés (MDP PB és a Minisztertanács) túl általános direktívákat határozott meg a közszükségleti cikkek és a mezőgazdasági gépek gyártásának kiemelésével.²⁵ A Honvédelmi Minisztérium (HM) a hadsereg csökkentésével párhuzamosan mérsékelte igényeit, hosszú távra pedig egyértelmű szovjet iránymutatás hiányában nem tudott tervezni. A Tervhivatal sem állt elő koherens koncepcióval, sőt, nem is igazán koordinálta vagy orientálta az átállási folyamatot. A Kohó- és Gépipari Minisztérium (KGM) civil és hadiipari részlege (a KGM/A

¹⁹ Jávor 1986: 37. 1952–53-ban gázbojlerek, gázmérő órák, lámpák, vitorlázó repülőgépek, teodolitok, szemüveglencsék, vízórák, ébresztőórák és különféle kéziszerszámok képezték a civil termékeket. A Honvédelmi Tanács (HT) 1/1/1952. számú határozata (sz. hat.). A Középgépipari Minisztérium 1953. évi terve. 1952. december 15. Magyar Országos Levéltár (MOL) XIX-A-2-ee 93. doboz (d.) A hadiipari termelés felügyeletére 1952 januárjában állították fel a Középgépipari Minisztériumot, amelyet 1953 júliusában meg is szüntettek. Ezt követően a Kohó- és Gépipari Minisztériumba (KGM) integrálták a hadiipari vállalatokat önálló részlegként, KGM/B néven.

²⁰ Lásd a HT 135/12/1953. sz. hat., A Honvédelmi Minisztérium 1953. évi költségvetésének módosítása. 1953. május 25. MOL XIX-F-6-cc 5. d.

²¹ A HT 241/20/1953. sz. hat. A Kooperációs Bizottság megszervezése. 1953. november 30. MOL XIX-F-6-a 117. d.

²² A HT 207/17/1953. sz. határozata. 1953. október 5. MOL XIX-F-6-a 117. d.

²³ A HT 241/20/1953. sz. hat. MOL XIX-F-6-a 117. d.

²⁴ A HT 242/20/1953. sz. hat. Az 1953–54. évi beruházási keretszökkentések kihatásairól a KGM/B-re. 1953. november 30. MOL XIX-F-6-a 117. d.

²⁵ Az „új szakasz” gazdaságpolitikájáról lásd részletesen: Honvári 2006: 239–272.

és KGM/B) pedig mintha igyekezett volna a másik félre testálni a kellemetlenebb, költségesebb és problémásabb feladatokat és termékeket. A szigorú központi utasításokhoz szokott hadiipari vállalatok így nehezen birkóztak meg az új helyzettel, amelyben önálló helyzetfelismerésre, döntésre és cselekvésre lett volna szükség.

Egy az MDP KV Agitációs- és Propaganda Osztálya által készített 1953. augusztusi feljegyzés szerint több száz dolgozót kellett elbocsátani a hadiipari vállalatoktól, a maradéknak pedig több üzemben hetekig nem tudtak munkát adni.²⁶ Az Állami Ellenőrzési Központ vizsgálata szerint különösen 1953. utolsó negyedévében jelentkeztek az átállás költségkihatásai, és leginkább a hadivegyiparban és a lőszeriparban. A megrendelések elmaradása, a tervmódosítások és a műszaki felkészületlenség miatt számos vállalatnál fölös munkáslétszám keletkezett, illetve „kapun belüli munkanélküliség” jelentkezett.²⁷ A vállalatoknál uralkodó bizonytalanságot jól jelzi például a Hajdúsági Iparművek (gyalogsági lőszergyár) párttitkárának az MDP KV Párt- és Tömegszervezeti Osztályának vezetőjéhez írt 1954. januári levele. A párttitkár felpanaszolta e levélben, hogy a felettes minisztérium (KGM) szinte havonta más utasításokat adott, újabb és újabb gyártmányok bevezetésére kért terveket, mégsem született döntés a végleges gyártási programról és a több mint 500 munkás rendszeres foglalkoztatásának módjáról.²⁸

A hadiipar 1954. évi terve három fő célt tűzött a vállalatok elé: a néphadsereg védelmi képességének fejlesztését, a baráti demokráciákkal kötött fegyverszállítási szerződések teljesítését és a lakosság közszükségleti cikkekkal való ellátásának javítását. Civil termékből több mint két és félszer több előállítását irányozta elő ennek érdekében a Tervhivatal.²⁹ Miközben az MDP 1954. májusi III. kongresszusa hitet tett Nagy Imre kormányprogramja mellett,³⁰ a vállalatoknál kaotikus helyzet kezdett kialakulni. A hadivegyiparban és a lőszeriparban jelentős beruházásokra lett volna szükség a civil termékekre való átállás érdekében. A kézfegyvergyárak (Lámpagyár, Danuvia) új programmal kezdték ugyan az évet, de nem kapták meg a gyártandó mintadarabokat (például varrógép), vagy a lengéscsillapítókhoz, hidraulikus berendezésekhez nem lehetett beszerezni a szükséges öntvényeket, illetve alapanyag hiányában mintegy 200 löveg legyártása került veszélybe Diósgyőrben.³¹ A HT azonban csak 1954 júniusától biztosított külön forrást a „honvédelmi üzemek váltóprofiljának kiépítéséhez szükséges tervezésre”. Felmerült egy robbanóanyaggyár, egy tüzérségi lőszerszerelő üzem és

²⁶ Feljegyzés a Gödöllői Járműjavító, a Mechanikai Művek és a Prés- és Kovácsoltárugyár üzemek politikai munkájáról. MOL M-KS 276. f. 89. cs. 614. ó. e. 291–294.

²⁷ Vizsgálati jegyzőkönyv a KGM/B 1953. évi költségvetési gazdálkodásáról. 1954. március 10. HL Magyar Néphadsereg iratai (MN), 1954/T 24. d. 3. cs.

²⁸ Pinczés András levele Csordás Ferenchez. 1954. január 15. MOL M-KS 276. f. 95. cs. 225. ó. e. 342.

²⁹ A HT 7/22/1954. sz. hat. 1954. január 11. MOL XIX-F-6-d 30. d.

³⁰ Lásd például Rákosi Mátyás beszámolóját. *A Magyar Dolgozók Pártja III. kongresszusának rövidített jegyzőkönyve. 1954. május 24–30.* 41.

³¹ A KGM I. Igazgatóság 1954. évi termelési tervének teljesítését veszélyeztető legfontosabb kérések. 1954. március 11. MOL M-KS 276. f. 95. cs. 224. ó. e. 80–82.

egy gyalogsági lőszergyár bezárása is, de ezt a hadsereg elfogadhatatlannak tartotta. Végül a folyó évi terv módosításakor több mint 2000 dolgozó elbocsátását írta elő a HT december végéig.³²

Úgy tűnik, a vállalatok gyakorlatilag magukra maradtak az új profilok kidolgozása során. A KGM/B Központi Tervgazdasági Osztálya egy ugyancsak júniusi előterjesztésében úgy vélte: „Az egész kettős profil meghatározásának legdöntőbb akadálya az, hogy a felsőbb szervek részéről (főként Országos Tervhivatal) nem kapjuk meg azt a gazdaságpolitikai irányítást, amelyre éppen ezen munka elvégzésénél szükség volna. Így a legtöbb esetben vagy saját elhatározásunkra, vagy egyes iparágak elképzeléseire és elhatározására vagyunk utalva ahelyett, hogy a népgazdaság által fejlesztésre előirányzott, vagy újként kialakításra szánt termékcsoportok alapján képeznénk vállalataink másodprofilját.” A tervosztály mindenestre előállt egy alternatív javaslattal, amely a már elhatározott profilírozásokat tartalmazta. (Lásd 1. táblázat.) A minisztérium láthatóan nem talált gyártó vállalatot a mosógépek, szárítógépek, vasalógépek és hűtőszekrények gyártására.³³

1. táblázat

Hadiipari vállalatok katonai és civil profilja 1954-ben

Vállalat neve	Katonai profilja, főbb termékei	Civil profilja, főbb termékei
Lámpagyár	puska és pisztoly	gázbojler, gázóra, lámpák, sport- és vadászpuskák
Danuvia Szerszámgyépgyár	géppuska, golyószóró	kisméretű robbanómotorok, mérőeszközök, idomszerek
Nehézszerszámgyépgyár	löveggyártás	diesel motorok, forgácsoló- gépek
Győri Szerszámgyépgyár	löveg futó- művek-kocsizószerkezete	traktor pótkocsi
Szerszám- és Készülékgyár Magyar Optikai Művek	géppisztoly katonai távcsövek, távmérők	traktoralkatrész fényképezőgép, teodolit, vízóra, ébresztőóra, szem- üveglencse
Gamma Művek	tájéoló, teodolit, löelemképző	iskolai mikroszkóp, színházi látcső, kisfilmes vetítőgép
Finommechanikai Vállalat	lokátorok	villanyborotva, ventillátor
Könnyűipari Szerszámgyépgyár	gyalogsági lőszergyártó gépek	köszörűgépek
Keményfémipari Vállalat	tüzérségi lőszertestek	porkohászati termékek

³² A HT 64/25/1954. sz. hat. A KGM/B 1953. évi beruházási tervének teljesítése. 1954. június 7. MOL XIX-F-6-a 117. d. A határozat ugyanakkor további pénzt különített el a leállított hadiipari beruházások terveinek véglegesítésére.

³³ A középépipari üzemek 1955. évi terhelése, illetve a másodprofil kidolgozásának jelenlegi állása. 1954. június 8. MOL M-KS 276. f. 95. cs. 224. öe. 147–164.

Vállalat neve	Katonai profilja, főbb termékei	Civil profilja, főbb termékei
Nitrokémia	TNT, különféle lőporok	festékipari alapanyagok, növényvédőszer, műanyagok
Északmagyarországi Vegyiművek	TNT, tüzérségi lőpor	gyógyszeripari alapanyagok
Vadásztölténygyár	tüzérségi gyújtók	rádiókészülékek és rádióalkatrészek
Mosonmagyaróvári Fémfeldolgozó	tüzérségi gyújtók	kerékpár lakat, öngyújtó, szelepek és csapok
Finomszerelvénygyár	tüzérségi gyújtók	kerékpáralkatrészek, motor- kerékpár motorja
Világítástechnikai Vállalat	tüzérségi gyújtók	biztosítékok, elektromos fűzőlap, háztartási ventillátorok
Ipari Műszergyár	tüzérségi gyújtók	rádióalkatrészek, motor- kerékpár alkatrészek
Könnyűgépgyár	tüzérségi lőszerestek, lőszerelés	traktoralkatrész, szivattyúk
Csepeli Nagytömegárugyár	tüzérségi lőszerhüvely	tejeskannák, csiszolt edények, kilincsek
Prés- és Kovácsoltárugyár	tüzérségi lőszerestek	ekék, autóalkatrészek, traktormotor
Fémnyomó- és Lemezárugyár	tüzérségi lőszerhüvely	alumínium háztartási edények
Alumíniumgyár	tüzérségi lőszerhüvely	alumínium háztartási edé- nyek, gázpalack, tejeskannák
Mátravidéki Féművek	gyalogsági lőszerestek	ipari láncok, tubusok
Tömegcikk Művek	gyalogsági lőszerestek	tűszelepek, fűrók, porlasztók
Fémfeldolgozó Vállalat	gyalogsági lőszerestek	szifonpatron, pengefenő, rúztok, szegecs
Rézhangerművek	lőszerhüvely kopsz	pántok

Forrás: MOL M-KS 276. f. 95. cs. 224. ö. e. 147–164.

A táblázatból kitűnik, hogy az optikai vállalatoknak (MOM, Gamma) és a műszergyártóknak volt a legegyszerűbb a termékváltás: a katonai és civil távcső között technológiai szempontból nem volt lényegi különbség. A fegyvergyártók (Danuvia, Lámpagyár) egyrészt növelték addig is meglévő civil termelésüket, másrészt viszont mindenféle apróbb termék előállítását is vállalniuk kellett. (A Danuvia később még játékpuskákat és személtápatokat is gyártott.) A finommechanikai és tüzérségi gyújtógyártó vállalatok főként híradástechnikai és járműipari alkatrészek előállítását kapták feladatul. A lőszer- és lőszerhüvelygyártó vállalatoknak igyekeztek olyan termékeket találni, ahol a nagyteljesítményű présgépeik hasznosíthatók (edények, tokok stb. készítése). A hadivegyipari

cégek (Nitrokémia, Észamagyarországi Vegyiművek) a robbanóanyag-gyártás során amúgy is használt nitrogén- és kénvegyületek további feldolgozásával (például szulfamidok) bővítették termékpalettájukat. Az is látható a táblázatból, hogy a kapkodás és a koncepciótlanság miatt több vállalat nem az adottságainak megfelelő termékek gyártását kapta polgári profilként, hanem olyanokat, amelyek kapacitáshiány vagy a termék veszteséges volta miatt mások nem vállaltak. A hadiipari vállalatok jelentős része így más civil vállalatok alkatrész-beszállítójává vált, és csak később jelentek meg önálló késztermékekkel (motorkerékpár, háztartási gépek stb.).

A kongresszuson elhangzottak szellemében az MDP Politikai Bizottsága (PB) 1954. július 21-én bizottságot küldött ki a KGM átállásának felülvizsgálatára, hogy a belkereskedelmi ellátáson a második félév folyamán tovább lehessen javítani.³⁴ A Csergő János kohó- és gépipari miniszter vezette bizottság közel 3 hónap alatt készült el összefoglaló jelentésével, amelyben a katonai termelés további mérséklését javasolta. Az MDP PB október 20-i ülésén – az átállás lassúsága miatti elégedetlenségének kifejezése mellett – a közszükségleti cikkek termelésének megduplázását írta elő a KGM vállalatai számára.³⁵

Habár a politikai direktívák mind világosabbá váltak, a hadiiparban tovább növekedtek a nehézségek. A KGM/B vezetése az év első felére tervezte be a katonai gyártmányokat, hogy időt nyerjen a váltótermékek tisztázására és a felkészülésre. A kereskedelem és az OT azonban nem tudott megfelelő információkkal szolgálni, illetve állandóan változó igényeket jeleztek. A hadiipari vállalatok az új termékeikre nem egy esetben azért sem tudtak felkészülni, mert szerszámüzemeik (amelyek az átszerszámozást végezték volna) traktoralkatrészeket gyártottak a mezőgazdaság gépesítésének javítása érdekében. Az 1955-ös évre készülve ismét csak egymásra mutogatott az ipar és a minisztérium – ahogyan azt a pártközpont egy osztályvezetője írta: „Az egész átállásra jellemző a tervszerűtlenség és a kapkodás. Az egész munkára nem dolgoztak ki semmiféle tervet. [...] A vállalatok a minisztériumtól várnak mindent. A minisztérium [pedig] a különböző szervektől kapott listák alapján igyekezett a leterhelést biztosítani több-kevesebb sikerrel, és felszólította az igazgatókat, hogy öntevékenyek legyenek.”³⁶ Közben a minisztérium maga is bevallotta egy a pártközpontnak írt beszámolóban, hogy a „leterhelés biztosításánál a legtöbb esetben nem vettük figyelembe a gazdaságosság kérdését, csupán azt néztük, hogy ezzel mennyi [dolgozói] létszámot tudunk a továbbiakban foglalkoztatni”. Így állhatott elő aztán az a nem éppen tervszerű gazdálkodásra jellemző helyzet, hogy palacsintasütőt és ablakvasalatokat legkevesebb 10 gyárban, fogatos ekét 4 üzemben kezdtek gyártani. Ennél súlyosabb

³⁴ Az MDP PB 1954. július 21-i ülésének jegyzőkönyve. MOL M-KS 276. f. 53. cs. 186. ő. e. 4.

³⁵ Az MDP PB 1954. október 20-i ülésének jegyzőkönyve. MOL M-KS 276. f. 53. cs. 199. ő. e. 6–7, 114–120.

³⁶ MDP KV Ipari és Közlekedési Osztály Feljegyzés a KGM/B átállásáról. 1954. szeptember 29. MOL M-KS 276. f. 95. cs. 224. ő. e. 101–103.

gond volt, hogy sem a honvédelmi, sem pedig a civil termékeknel nem készültek távlati tervek arra nézve, hogy mire készüljön fel az ipar.³⁷

A KGM vezetése 1954 novemberében jutott először el az átállás konkrét céljainak megfogalmazásához. „A honvédelmi ipar területén az átállás stabil megoldása azt követeli meg, hogy minden vállalatnak állandó, tartós másodprofilja legyen. Ebből a szempontból másodprofilnak olyan önálló termelési ágak tekinthetők: amelyekben a fennálló igény nem időszakos, hanem előre láthatólag állandó, illetve emelkedő irányzatú; amelyek a vállalat műszaki kapacitásának változatlan meghagyása mellett biztosítják a meglévő berendezések leterhelését; amelyek gyártása mozgósítás esetén felfüggeszthető.” – írta Csergő János miniszter. A kérdés tisztázása igencsak sürgető volt, mert a hadsereg megrendelései tovább csökkentek: lövegből például az 1954. évi 829 darab helyett 1955-ben csak 126-ot kértek. A KGM így a civil termelés változatlan ütemű növelését tervezte 1955-re is: a közszükségleti, mezőgazdasági és egyéb polgári cikkek arányát a hadiipari vállalatok termeléséből 65%-ra tervezték emelni az 1954. évi 35%-kal szemben.³⁸ A jelentős hangsúlyeltolódást és termékszerkezet-váltást az is jól mutatja, hogy a KGM/B 1955. évi tételes terve közel annyi polgári termékeféleséget tartalmazott, mint katonait. A hadiipari vállalatok részére biztosított beruházási keret 70–80%-a immár az átállást szolgálta: a Nehézszerszámgépgyárban diesel motor és esztergapad, a Lámpagyárnál varrógép, a Danuviában motorkerékpár, a Nitrokémiánál műanyag cikkek, az Északmagyarországi Vegyiműveknél (ÉMV) gyógyszeralapanyagok gyártásának bevezetését tervezték.³⁹

VÁLTOZATLAN BIZONYTALANSÁGBAN, 1955–1956

Az 1955. évi tervteljesítést nemcsak a gyökeres belpolitikai változások (Nagy Imre leváltása a miniszterelnöki posztról és Rákosi Mátyás visszatérése), hanem a Varsói Szerződés megalakulása és a szovjet hadsereg-fejlesztési elképzelések módosulása is alapvetően befolyásolta.⁴⁰ A hadiipari kapacitások 1955. februári felleltározásakor egyértelműen kiderült, hogy az átállás során nem sok figyelmet fordítottak a célszerszámok és gépek megóvására és konzerválására, emiatt számos hadiüzem már nem felelt meg a háborús készenléti elvárásoknak és előírásoknak.⁴¹ A hadsereg előre jelzett távlati igényei alapján a KGM/B vezetése 1955. áprilisi előterjesztésében úgy számolt, hogy mintegy 75 féle katonai termék

³⁷ Jelentés a KGM/B kettős profil bevezetésével kapcsolatos legdöntőbb hiányosságokról. 1954. szeptember 9. MOL M-KS 276. f. 95. cs. 224. ó. e. 170–176.

³⁸ Jelentés a KGM/B üzemek kapacitás-kihasználása, valamint ezzel kapcsolatos feladatokról. 1954. november 22. MOL M-KS 276. f. 95. cs. 224. ó. e. 193–205.

³⁹ Lásd: A KGM/B 1955. évi terve. 1955. március 18. MOL XIX-F-6-kb 77. d.

⁴⁰ Nagy Imre leváltásáról lásd részletesen: Rainer 1999: 110–140; a Varsói Szerződés megalakulásával járó új kötelezettségekről lásd: Okváth 1998: 328–345.

⁴¹ Összefoglaló jelentés a honvédelmi ipar jelenlegi helyzetéről. 1954. február 19. MOL M-KS 276. f. 95. cs. 230. ó. e. 148–151.

bevezetésével a hadiipar termelését 1959-re közel háromszorosára kell növelni.⁴² Az ősz folyamán azonban a HM gyakorlatilag nullára csökkentette az 1956-ra vonatkozó megrendelését, és a következő évekre szóló tervek is bizonytalanná váltak.⁴³ A hadiipari vállalatok helyzete ilyen körülmények között egy cseppet sem lett könnyebb. Az éves tervfeladat benyújtása és jóváhagyása között a HM és a többi megrendelők számos változást jelentettek be még a kiemelt termékek körében is. Már ebben a szakaszban sztorniózták 23 db lokátor, 50 db tüzérségi vontató, 50 ezer db páncéltörő gránát, 50 ezer db babakocsi, 23 ezer db méh-kaptár és 15 ezer db tejeskanna megrendelését. A kiesést a vállalatoknak saját maguknak kellett kitölteniük új feladatokkal.⁴⁴

A KGM/B és az OT szakértői 1955 szeptemberében még egy csehszlovákiai tanulmányutat is tettek, hogy megvizsgálják: más, hasonló gondokkal küzdő baráti országban hogyan oldották meg a másodprofil kérdését. Csehszlovákiában is az újonnan létesített hadiüzemek voltak leginkább bajban, amelyek építésénél eredetileg nem számoltak váltótermékek gyártásával. A régi üzemeknek már a két háború közötti időszakból volt tapasztalatuk a civil és katonai termékek egyidejű, különböző összetételű-arányú gyártásáról, így ezek könnyebben alkalmazkodtak az új elvárásokhoz és megrendelésekhez. Elvi szinten a két ország tervhivatala pontos definíciót tudott megfogalmazni a másodprofilra-váltóprofilra, amelynek a következő tulajdonságokkal kellett volna rendelkeznie:

1. a népgazdaság mozgósítása esetén a gyártásból való kiesése vagy csökkenése nem okoz zavart,
2. technológiája megközelítőleg azonos a vállalat eredeti cikkeinek technológiájával,
3. biztosítja a szakemberek megőrzését és szakképzettségük további emelését,
4. biztosítja a hadiüzem maximális foglalkoztatottságát,
5. lehetővé teszi a gyártás maximális gazdaságosságának elérését,
6. perspektivikus tervek alapján az üzem állandó profiljává válik.⁴⁵

E kritériumok azonban a gyakorlatban igen kevés vállalat átállásánál valósultak meg. Sem a gazdaságpolitikai vezetés, sem az iparirányítás nem állt a helyzet magaslatán a civil gazdaság igényeinek körvonalazásakor. Az átállás lehetőségeit ugyanakkor alapjaiban meghatározta a gyárak gépparkjának technológiai színvonala. Az új hadiüzemeket viszonylag korszerű gépekkel és berendezésekkel szerelték fel, de létesítésükkor – a csehszlovák példához hasonlóan – kizárólag haditermelésre tervezték azokat. Az új termelési feladatokhoz így inkább a régi üzemek univerzális, de többnyire elavult gépparkját lehetett konvertálni.

⁴² MOL M-KS 276. f. 95. cs. 229. ő. e. 333–342.

⁴³ Feljegyzés a KGM/B második öt éves tervével kapcsolatos problémákról. 1955. október 18. MOL M-KS 276. f. 95. cs. 230. ő. e. 81–82.

⁴⁴ KGM/B jelentés a Minisztertanács „B” Titkárságának a közgépipar 1955. évi tervteljesítéséről. 1956. április 7. MOL XIX-F-6-dd 5. d.

⁴⁵ Kölcsönös konzultáció a hadiipari üzemek polgári másodprofilja kérdésben. 1955. október 5. MOL XIX-F-6-dd 59. d.

A radikális termékszerkezet-váltást ráadásul úgy kellett végrehajtani, hogy a katonai termelésre 1–3 hónapos időszak alatt vissza tudjanak állni. Mint látuk, új gépek beszerzésére 1954-től jutott pénz, ezért a polgári cikkek gyártása igen vegyes technológia alkalmazásával történt. Különösen az anyagmozgatás és a felületkezelés volt korszerűtlen, de az összeszerelés is többnyire manufakturális módon zajlott. Az üzemek a központi hadiipari tervezőintézettől, az Általános Géptervező Irodától (ÁGTI) kaphattak technológiai segítséget, amely a Fémnyomó- és Lemezárugyárnál a hűtőszekrény, a Finomszerelvénnyágyárnál a moped, az Ipari Műszerágyárnál az elektromos motorok, a Mátravidéki Fémműveknél pedig a tubusok gyártásához szükséges átalakítások tervdokumentációit készítette el. Fontos megjegyezni, hogy az átállás az önálló kezdeményezések előtt is utat nyitott. Amíg a haditechnikai cikkeknel betű szerint ragaszkodni kellett a szovjet szabványokhoz és dokumentációkhoz, addig a civil termékeknel lehetőség nyílt a saját technológiai elképzelések és fejlesztések megvalósítására is.⁴⁶

1955–1956 fordulóján a szovjet–magyar katonai tárgyalásokon egyre ambiciózusabb fegyvergyártási tervek körvonalazódtak, és előzetes tárgyalások folytak a szocialista országok közötti kölcsönös haditechnikai szállítások lehetőségeiről is. 1956 első hónapjaiban ismételtelen elvégezték a hadiipari kapacitások felmérését, májusban pedig szakértői szinten folytatódott a szovjet–magyar katonai-hadiipari tárgyalások a készülő II. ötéves terv fő irányairól. Újabb egyeztetések zajlottak a blokk kommunista és szocialista pártjainak 1956. június 22–23-i moszkvai találkozóján, ahol megkezdték az 1956–1965. évi hadiipari és kölcsönös hadianyag szállítási tervek összehangolását. Egy hónappal később pedig megalakult a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának (KGST) Hadiipari Együttműködési Állandó Bizottsága.⁴⁷ Konkrét megrendelést a KGM/B vállalatai számára azonban mindezek a tárgyalások és egyeztetések nem eredményeztek.

Az iparvállalatok ezzel kettős szorításba kerültek: egyrészt számos új haditechnikai termék gyártásbevezetésére kellett volna felkészülniük, másrészt a kihasználatlanul maradó kapacitások leterhelésére a termelési struktúrába illeszkedő és eladható polgári termékeket kellett találniuk. A vállalatok többsége ugyanakkor a napi túlélésért küzdött. Az ÉMV-nél például leállították a tűzészeti lőpor gyártását, s a TNT és más haditechnikai cikkek termelése is nagyon alacsony szinten mozgott.⁴⁸ A katonai robbanóanyagokra olyan mértékben nem volt szükség, hogy a Nitrokémia Ipartelepek egyetlen dekagramm tűzészeti és gyalogsági lőport, illetve TNT-t sem gyártott 1956 folyamán.⁴⁹ A lőszergyáraknál sem volt jobb a helyzet. A Mátravidéki Fémműben már 1955-ben leállították a gyalogsági

⁴⁶ Grohe 1985: 15–16. Az ÁGTI és a későbbiekben idézett vállalattörténetek 1984–1985-ben íródtak az akkori Ipari Minisztérium felkérésére. E tanulmányokat a vállalatok vezetői írták, állították össze, a kéziratok 2–3 példányban készültek, minősítésük 1996-ig szigorúan titkos volt.

⁴⁷ Lásd részletesen: Germuska 2007; a KGST hadiipari együttműködésről lásd: Germuska 2006.

⁴⁸ *Északmagyarországi Vegyiművek 1948–1980. évi hadiipari tevékenységének történeti feldolgozása.* 1984: 23.

⁴⁹ Nagy 1984: 11.

lőszergyártást, csak jelentéktelen mennyiségben készítettek kooperációs termékeket, 1956-ban csökkentett dolgozói létszámmal főként ipari láncokat állított elő az üzem.⁵⁰ A Vadásztölténygyár viszont fokozatosan és a többieknél lényegesen sikeresebben építette fel új profilját. Kezdetben a gyújtógyártáshoz létesült forgácsoló kapacitása hasznosítása érdekében kismotorokat gyártott, majd 1954-ben – a KGB/A Híradástechnikai Igazgatóságával együttműködve – elkészítette egy új (civil) rádiókészülék prototípusát. A R-545-ös műsorvevőt, tekintettel a jelentős lakossági keresletre, rögtön 40 ezer darabos szériában kezdte gyártani 1955-ben a székesfehérvári üzem. A háttérpar hiánya, fejletlensége miatt a Vadásztölténygyár belefogott az elektronikai alkatrészek konstruálásába és gyártásába is (például kondenzátorok, tekerceslőgépek stb.).⁵¹

A FOGYASZTÁS ÁRUALAPJÁNAK MEGTEREMTÉSE, 1957–1963

Az 1956. októberi forradalom leverését követően a Kádár János vezette kormány – a magyar történelemben páratlanul brutális megtorlás mellett – számos kedvezménnyel és intézkedéssel igyekezett stabilizálni hatalmát. 1956–1957 fordulóján a bérből és fizetésből élők 70–75%-a részesült jelentős fizetésemelésben, a vállalatok önállóbban alakíthatták bérezési rendszerüket, az állam immár kevésbé korlátozta a magántulajdonú kisipari és kiskereskedelmi tevékenységet.⁵² A megemelt keresetek, növekvő lakossági jövedelmek lekötéséhez ugyanakkor megfelelő árukínálatot is biztosítani kellett – ami leggyorsabban megint csak a hadiipari vállalatok fölös kapacitásainak átállításával tűnt megvalósíthatónak. Az NDK-val ellentétben (ahol másfél évig egy Központi Háztartástechnológiai Munkacsoport is működött) Magyarországon nem lett a politikai közbeszéd tárgya a háztartások gépesítése,⁵³ de a mosógép és a hűtőgép, valamint – magyar autógyár hiányában – a motorkerékpárok gyártása kiemelt figyelmet kapott.

A hadiipar 1957 májusában jóváhagyott éves terve – a fentiek szellemében – világos célokat fogalmazott meg: a mozgósítási kapacitások fenntartása mellett ki kell alakítani a vállalatok másod- és kiegészítő profilját. „[A]z árualap és a vásárlóerő egyensúlyának biztosítása, valamint a külkereskedelmi helyzet javítása kötelezően előírja, hogy a KGM/B 1957. évben olyan cikkek gyártását végezze, ami a lakosság közszükségleti cikkekkel való ellátását, valamint az exportra történő szállítás lényeges emelését célozza.” – szövegezték a verdikt. Mivel a hadsereg megrendelése az előző évnek a felét sem érték el, a különféle javítási munkák, alkatrészek gyártása és az áthúzódó munkák pótlása együttesen sem volt több mint a KGM/B

⁵⁰ Sulyok 1984: 15–16.

⁵¹ Károly 1985: 1, 15–16.

⁵² Lásd részletesen: Honvári 2006: 314–325.

⁵³ A Központi Háztartástechnológiai Munkacsoport (Zentrales Aktiv für Haushaltstechnik) a háztartások gépesítésének, fejlesztésének programját volt hivatott megvitatni és körvonalazni. Lásd: Zachmann 2002.

összetermelésének 7%-a, a külkereskedelem számára viszont 60%-kal több civil árucikket kellett biztosítani. A belföldi áruellátás javítása érdekében kétszer több rádiókészüléket, 60%-kal több alumíniumedényt, 40%-kal több varrógépet és 25%-kal több motorkerékpárt kellett gyártani. Ezzel a felfutással valóban komoly ellátási felelősség hárult a hadiipari vállalatokra: 125 cm³-es motorkerékpárból 100%-kal, alumíniumedényekből 66%-kal, a rádiókészülékekből 35%-kal, varrógépből 30%-kal, mosógépből pedig 33%-kal részesedtek a nemzeti össztermelésből.⁵⁴ A haditechnikai termelés 1958-ban érte el a mélypontot: mindössze 4,4%-ot tett ki a KGM/B vállalatainál. A tartós fogyasztási cikkeknel ugyanakkor igen meredeken emelkedő előirányzatokat találunk: mopedekekből tizenkilencszer, porszívókból ötször, mosógépből háromszor, varrógépből 60%-kal többet kívántak legyártatni. A Honvédelmi Tanács kiemelt feladatá tette a háztartási hűtőgép, a televíziós vevőkészülék és különféle elektroakusztikai berendezések (lemezjátzó stb.) gyártásának megkezdését. A terv műszaki fejlesztéssel foglalkozó fejezete külön hangsúlyozta a geodéziai műszerek, mikroszkópok, rádiók és különféle műszerek gyártásának korszerűsítését azzal az indokkal, hogy „a világpiacon versenyképesek lehessünk, és megfelelő önköltséggel dolgozzunk.”⁵⁵

A párt- és állami vezetés az 1950–1960-as évek fordulóján azért szánt ismételtlen kiemelt figyelmet a hadiiparnak, mert egyre erősödött a szovjet nyomás a Magyar Néphadsereg modernizálása érdekében. A Varsói Szerződés és a KGST keretében megkezdődött az 1965-ig szóló hadiipari és kölcsönös hadianyag-szállítási tervek kidolgozása, és a változatlanul kihasználatlan kapacitásokkal rendelkező magyar hadiipar számára létfontosságú volt a kölcsönös munkamegosztásba való bekapcsolódás.⁵⁶ Ennek eredményeként a KGM/B vállalatai hosszú évek után újra növekvő katonai megrendeléseket könyvelhettek el, és 1960-ban a haditechnikai termékek részaránya már elérte a 20%-ot. A haditermelés újraindulását számos nehézség kísérte a géppark más vállalatokhoz való átcsoportosításától, a gépek elhasználódásán keresztül a szakembergárda szétszéledéséig. A KGM/B üzemeiben készült ugyanakkor a tartós fogyasztási cikkek több mint 50%-a, és más polgári termékeik is kulcsfontosságúak voltak a népgazdaság számára (gyógyszeralapanyagok, gyomirtók, fém csomagolóeszközök stb.). A nemzetközi szállítási kötelezettségek és a Magyar Néphadsereg ellátásának biztosítása érdekében, valamint a KGM-en belüli párhuzamosságok felszámolása érdekében megszüntették a hadiipar szervezeti különállását. Az MSZMP PB 1961. április 25-i határozatával előírta a hadivegyipari vállalatok átadását a Nehézipari Minisztériumnak, illetve a gépipari vállalatok integrálását a KGM civil szervezetébe.⁵⁷ A Varsói

⁵⁴ A HT 1/104/1957. sz. hat. A KGM/B 1957. évi terve. 1957. május 22. MOL XIX-A-98 1. d. 2. köt.

⁵⁵ A HT 3/109/1958. sz. hat. A KGM/B 1958. évi terve. 1958. március 13. MOL XIX-A-98 1. d. 5. köt.

⁵⁶ Lásd részletesen: Germuska 2003 és Okvách 2006.

⁵⁷ Jelentés a hadiipari termelés helyzetéről és szervezetéről. 1961. április 19., illetve az MSZMP PB 1961. április 25-i ülésének határozata. MOL M-KS 288. f. 5. cs. 229. ö. e. 25–31. p. és

Szerződés Politikai Tanácskozó Testülete 1961. márciusi határozata alapján a tagországok egy 2,8 milliárd rubel összköltségvetésű átfegyverzési programba kezdtek bele, amely a magyar iparra is komoly feladatokat rótt. A kiemelt haditechnikai cikkek száma közel az ötszörösére emelkedett, a hadiipari termelés értéke pedig megháromszorozódott 1961 és 1963 között. Fontos különbség volt azonban az 1950-es évek elejéhez képest, hogy a haditermelés növekedésének elősegítésére ugyan a Terhivatal néhány ezer darabbal csökkentette a motorkerékpárok, televíziók és rádiók tervelőirányzatát 1961 második félévében, de a polgári termelés jelentős visszafogására nem került sor sem ekkor, sem a következő években.⁵⁸

A civil termelés 1956 utáni gyors és tartós növekedése csak vállalaton belüli átszervezésekkel, beruházásokkal és az önálló gyártmányfejlesztés elindításával volt lehetséges. A gyártás átszervezésében, új technológiák kidolgozásában és bevezetésében továbbra is az Általános Géptervező Irodától kaphattak segítséget a hadiipari vállalatok. Az ÁGTI tervezte például a Vadásztölténygyár rádió- és televíziókészülékéhez szükséges szekrények (kávák) új gyártóüzemét (Veszprém-fajsz). A gyárakban zajló önálló termékfejlesztés egyik következményeként az ÁGTI-nak kellett új eljárásokat kidolgoznia különféle fémtermékek felületkezelésére (korrózióvédelem, festés, galvanizálás stb.), és megterveznie a műveletet végző üzemrészeket. Ugyancsak az ÁGTI végezte a Mátravidéki Fémműveknél a tubusgyártó berendezések korszerűsítését és sorokká való összekapcsolását, valamint a Fémnyomó- és Lemezárugyárnál az üzemelrendezés, a szerelőszalag és több berendezés tervezését.⁵⁹

A végleges polgári profilok megtalálásánál a helyi vállalatvezetők helyzetfelismerésén és kezdeményezőkézségén is sok múlott. A jászberényi Fémnyomó- és Lemezárugyár igazgatója, Gorjanc Ignác például a főmérnökével találta ki a hűtőszekrénygyártást távlati célként a szódásszifonok, alumíniumedények és -hordók gyártása mellé. A KGM Gorjanc emlékei szerint nemigen bízott abban, hogy Magyarországon évi 20 ezer darab hűtőt el lehet majd adni,⁶⁰ 1957-ben végül mégis úgy döntöttek: koncentrálni kell a több kisebb vidéki és budapesti telephelyen folyó, kezdetleges hűtőgépgyártást. Jászberényben 1957 végére készült el az első, Super 100-as hűtőszekrény prototípusa, melynek sorozatgyártását 1958-tól tudták megkezdeni. A következő években a Hűtőgépgyárrá átnevezett üzem számos új technológiát vezetett be (hidegfolytatás, elektrosztatikus festés, porfestés, hőre lágyuló műanyagok vákuumformálása, védőgázas hegesztés stb.), amelyek jelentősen növelték termelékenységét és gazdaságosságát. 1961–1962-ben kifejlesztették az első 120 literes kompresszoros, valamint egy 70 literes abszorpciós háztartási hűtőszekrény prototípusát is.⁶¹ A Hűtőgépgyár

32–33. p. Az átszervezésre 1962. január 1-jével került sor a HT 3/131/1961. sz. határozat alapján („A hadiipar termelésirányításának átszervezéséről”). 1961. november 30. HL HB iratok 1. d.

⁵⁸ Germuska 2003: 102, 123–125.

⁵⁹ Grohe 1985: 16, 24–27.

⁶⁰ Kiss 2003: 34.

⁶¹ *Szemelvények a Hűtőgépgyár történetéből* 1984: 31–35.

kifejezetten nagy hangsúlyt fektetett a gyártmány- és termékfejlesztésre, amelyhez gyorsan bővítette kutató-fejlesztő részlegét is: 1959-ben egy végzős évfolyamot, közel 20 mérnököt szerződtettek le a miskolci Nehézipari Egyetemről.⁶²

A téglási Hajdúsági Iparművek, amely 1956-ban gyalogsági lőszer helyett 300 féle gépkocsi alkatrészt gyártott, ugyancsak vállalatvezetői javaslat nyomán vette át a Villamosgép- és Kábelgyártól a mosógépgyártást. A pisztolylőszer-hüvely gyártó csarnokban (arra szolgáló célgépek felszedése és konzerválása után) kezdtek meg a gyártásfelkészülést. Az új termékhez viszont az addigi forgácsozás és hőkezelés mellé be kellett vezetni a lemezfeldolgozást, felületkikészítést és szereléseket. Az M01 típusú (négyszögletes) mosógépből 1957. II. negyed-évtől kezdődött a sorozatgyártás, de csak a célul tűzött mennyiség harmadát sikerült előállítani. 1958-ban már több mint 100 ezer darab készült az első típusból, így a vállalat teljes termelési értékének 88%-át már a mosógép adta. 1959-től kezdtek el – egy „Riga” típusú szovjet mosógép alapján – a hengeres keverőtárcsás mosógépek, és ugyanezen évben indították el a centrifugák gyártását. A Hajdúsági Iparművek két fő beszállítója ugyancsak hadiipari vállalat volt: a Fémnyomó- és Lemezárugyár (mosógépdob) és az Ipari Műszergyár (villanymotor). Gyártásfejlesztés terén számos lépés történt a termelékenység növelésére és a minőség javítása érdekében: zománcozó üzem és központi hőkezelő létesült, anyagmozgató szalagot szereltek be a lemezüzemben stb. 1960 után megjelentek a fóliahegesztő gépek, s bevezették a keménykrómozást és a mosógép üstök zártciklusú gyártását.⁶³

A motorkerékpár-gyártás ugyancsak 1957-től vett komolyabb lendületet. A Danuvia Szerszámgépgyár még 1954 szeptemberében kapott megbízást a KGM-től a 125 cm³-es motorkerékpár gyártásának megszervezésére. A ma is legendás kétkerekűként emlegetett DV-125 gyártása, hosszas előkészületek után, 1957-től futott fel. A motorkerékpárból – különféle módosított konstrukciójú változatban – több tízezer darab készült (évi 18–23 ezer db).⁶⁴

* * *

Nagy Imre 1953-as kormányprogramja a közszükségleti cikkek termelésének növelését, az élelmezés, az alapvető lakossági ellátás javítását tűzte célul a Rákosi-diktatúra legsötétebb éveit követően. A hadiipari termelés konverziója rendkívüli kihívást jelentett, mert ezek a vállalatok az előző években alig foglalkoztak civil termékekkel, katonai gyártmányaik többsége pedig szovjet licenceken alapult, önálló kutatás-fejlesztést alig folytattak. A vállalatoknak új profilt, új váltótermékeket kellett találniuk, gyártásba venniük, miközben fenntartották hadi gyártási képességeiket és eszközeiket. A váltás mindenhol a termelés diverzifikálását is jelentette: néhány nagytömegű licenctertermék előállítás helyett sokféle, részben

⁶² Kiss 2003: 41.

⁶³ Pósfalvi-Pótor 1985: 20–25.

⁶⁴ *A Danuvia Szerszámgépgyár hadiipari tevékenysége.* é. n.: 21–23.

önálló fejlesztés nyomán megkonstruált termékét. További kihívást jelentett, hogy a vállalatoknak az addigi legfőbb megrendelő (a hadsereg) mellett számos *kereskedelmi partnerrel* kellett kapcsolatot kiépíteniük, fogyasztói igényeknek és divatoknak kellett megfelelniük.

A mosógép, a hűtőszekrény, a televízió és a motorkerékpár iránti kereslet azonban már más társadalmi igények, fogyasztói elvárások megjelenését és erősödését jelezte. Az 1956-os forradalom leverését követően a Kádár-kormánynak, ha nem kívánt ismételten konfrontálódni a társadalommal, valamilyen módon engednie kellett a „fogyasztói nyomásnak”. Erre praktikus megoldást talált a magyar iparirányítás: a kapacitáskihasználási gondokkal küzdő hadiipari vállalatokra profilírozta a tartós fogyasztási cikkek gyártását 1956–1960 között. A váltás radikális következményekkel járt: néhány üzemnél ugyan jelentős maradt a katonai termékek aránya (például Máttravidéki Fémművek), a többségnél azonban az éves termelésnek mindössze 10–15%-át tette ki (például Északmagyarországi Vegyiművek). Sőt, bizonyos vállalatoknál (mint a Hajdúsági Iparművek – Hajdu márkanévvel, a Fémnyomó- és Lemezárugyár – későbbi nevén Lehel Hűtőgépgyár) csak hidegkapacitásként tartották fenn a haditermelési eszköz- és gépparkot.⁶⁵ A fogyasztói igények és érdekek határozott artikulálódása az 1950-es évek végén tehát a gazdaság- és iparpolitikát alakító tényezővé vált a szocialista rendszerben is. A magyar politikai vezetés, az iparirányítás és a vállalatok egyaránt nagyfokú alkalmazkodóképességről tettek tanulságot, a kettős (katonai és civil) profil kiépítése alapvetően hozzájárult a nemzetgazdaság hatékonyságának javulásához.

A Hajdu, a Lehel és a Videoton néven elhíresült Vadászölténygyár háztartási gépgyártó és szórakoztató elektronikai nagyhatalommá váltak a későbbi évtizedekben – márkanévük a magyar fogyasztó számára a mosógép, a hűtőgép és a televízió szinonimája lett. (A Videoton kapcsán fontos megjegyezni, hogy a rádió- és televízió-gyártás felfutásával párhuzamosan a katonai rádiógyártást is meghonosították, és a vállalat az 1970–80-as évekre az egyik legnagyobb hadiipari exportórré vált.) A haditechnikai termelésnél megkövetelt és megszokott szigorú technológiai fegyelem a fogyasztói javak előállításánál is érezte jótékony hatását. A termelési kultúra fejlődéséhez ugyanakkor az is hozzájárult, hogy az 1960-as évek második felétől nemcsak nyugati gépeket és technológiát importáltak ezek a vállalatok (például a Máttravidéki Fémművek automata tubusgyártó gépsort), hanem nyugati licenceket is vásároltak és bérnyújtást vállaltak nagy gégek számára (például Lehel–Bosch együttműködés az 1970-es évektől).

⁶⁵ Hadiipari kapacitásait csak a rendszerváltás után számolták fel. A Lehel Hűtőgépgyár 1991-es privatizációjakor például a vevő svéd Electrolux – érthető okokból – nem vállalta a lőszer-hüvely-gyártó részleg fenntartását, ezért azt végleg felszámolták. (Kiss 2003: 31.)

FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár (MOL)

- Minisztertanács Központi Tük iratok
- Honvédelmi Bizottság Titkársága iratai
- Kohó- és Gépipari Minisztérium iratai
- Középgépipari Minisztérium iratai
- Magyar Dolgozók Pártja iratai
- Magyar Szocialista Munkáspárt iratai

Hadtörténelmi Levéltár (HL)

- Honvédelmi Bizottság iratai
- Magyar Néphadsereg iratai
- Magyar Néphadsereg Különgyűjtemény

A Danuvia Szerszámgépgyár hadiipari tevékenysége. é. n. Kézirat.

Északmagyarországi Vegyiművek 1948–1980. évi hadiipari tevékenységének történeti feldolgozása 1984. Kézirat.

Grohe Károly 1985: *Az Általános Géptervező Iroda története.* Kézirat.

Jávor Ervin 1986: *A magyar honvédelmi gazdaságpolitika és a hadiipar fejlődéstörténete 1945–1980.* Kézirat.

Károly Jánosné 1985: *A speciális híradástechnika kialakulásának történeti leírása. A hadiipari gyártás alakulása a Videotonnál.* Kézirat.

Nagy Károly 1984: *Nitrokémia Ipartelepek.* Kézirat.

Pósafalvi András – Pótor Béla 1985: *A Hajdúsági Iparművek hadiipari története 1953–1980.* Hadháztéglás.

Sulyok Zoltán 1984: *A Mátravidéki Fémművek hadiipar kialakulásának, tevékenységének történeti feldolgozása.* Kézirat.

Szemelvények a Hűtőgépgyár történetéből 1984. Kézirat.

A Magyar Dolgozók Pártja III. kongresszusának rövidített jegyzőkönyve. 1954. május 24–30. Budapest.

A Magyar Szocialista Munkáspárt VII. kongresszusának jegyzőkönyve. 1959. november 30. – december 5. Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Berend T. Iván 1983: *Gazdasági útkeresés 1956–1965. A szocialista gazdaság magyarországi modelljének történetéhez.* Budapest.

Berend T. Iván 1999: *Terelőúton. Szocialista modernizációs kísérlet Közép- és Kelet-Európában 1944–1990.* Budapest.

Betts, Paul 2000: The Twilight of the Idols: East German Memory and Material Culture. *The Journal of Modern History* (72.) 3. 731–765.

Fodor Mihályné 2002: Bálványok éledése: Az anyagi kultúra tárgyai a kelet-német emlékezetben. *Klió* (11.) 1. 148–155.

- Germuska Pál 2003: A magyar hadiipar a hatvanas évek elején. In: Rainer M. János (szerk.): *Múlt századi hétköznapiak. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról*. Budapest, 90–128.
- Germuska, Pál 2006: From Commands to Coordination: Defense Industry Cooperation within the Member-States of the Warsaw Pact, 1956–1965. In: Rush, Robert S. – Epley, William W. (eds.): *Multinational Operations, Alliances, and International Military Cooperation. Past and Future. Proceedings of the Fifth Workshop of the Partnership for Peace Consortium's Military History Working Group*. Vienna, Austria 4–8 April 2005. Washington D. C. 101–108.
- Germuska Pál 2007: A magyar hadiipar 1956-ban. In: Szabó A. Ferenc (szerk.): *Tanulmányok és emlékmozsaik az 56-os forradalomról*. Budapest, 89–113.
- Gyáni Gábor 2008: A fogyasztás forradalmától a fogyasztói társadalomig. Historiográfiai vázlat. *Múltunk* (53.) 3. 4–16.
- Hammer Ferenc – Dessewffy Tibor 1997: A fogyasztás kísértete. *Replika* 26. 31–47.
- Hanson, Philip 2003: *The Rise and Fall of the Soviet Economy: an Economic History of the USSR from 1945*. Edinburgh.
- Honvári János 2006: *XX. századi magyar gazdaságtörténet*. Budapest.
- Horváth Sándor 2008: Csudapest és a fridsiderszocializmus: a fogyasztás jelentései, a turizmus és a fogyasztáskritika az 1960-as években. *Múltunk* (53.) 3. 60–83.
- Kiss Erika 2003: *A Hűtőgépgyár és Jászberény fél évszázada*. Jászberény.
- Landsman, Mark 2005: *Dictatorship and demand: the politics of consumerism in East Germany*. Cambridge, MA.
- Mazurek, Malgorzata – Hilton, Matthew 2007: Consumerism, Solidarity and Communism: Consumer Protection and the Consumer Movement in Poland. *Journal of Contemporary History*. (42.) 2. 315–343.
- Okváth Imre 1998: *Bástya a béke frontján. Magyar haderő és katonapolitika 1945–1956*. Budapest.
- Okváth Imre 2006: A magyar hadsereg háborús haditervei, 1948–1962. *Had történeti Közlemények* (119.) 1. 34–53.
- Paczkowski, Andrzej 1997: *Fél évszázad Lengyelország történetéből. 1939–1989*. Budapest.
- Rainer M. János 1996: *Nagy Imre. Politikai életrajz*. I. kötet. Budapest.
- Rainer M. János 1999: *Nagy Imre. Politikai életrajz*. II. kötet. Budapest.
- Reid, Susan E. 2005: The Khrushchev Kitchen: Domesticating the Scientific-Technological Revolution. *Journal of Contemporary History* (40.) 2. 289–316.
- Strasser, Susan 2002: Making Consumption Conspicuous: Transgressive Topics Go Mainstream. *Technology and Culture* (43.) 4. 755–770.
- Valuch Tibor 2008a: A piaci szocializmus. Közelítések, értelmezések, értékelések. In: Germuska Pál – Rainer M. János (szerk.): *Évkönyv 2008 XV*. Budapest, 85–108.
- Valuch Tibor 2008b: Csepel bicikli, Caesar konyak, Symphonia, Trapper farmer. *Múltunk* (53.) 3. 40–59.
- Vörös Miklós 1997: Életmód, ideológia, háztartás. A fogyasztáskutatás politikuma az államszocializmus korszakában. *Replika* 26. 17–30.
- Zachmann, Karin 2002: A Socialist Consumption Junction: Debating the Mechanization of Housework in East Germany, 1956–1957. *Technology and Culture* (43.) 1. 73–99.